

دانشگاه تهران
دانشکده الهیات و معارف اسلامی

بررسی جایگاه مرابطه نفس در نظام تربیت نفس
از دیدگاه قرآن کریم

نگارش:

طاهره بهشتی

استاد راهنما:

دکتر سلیمانی

استاد مشاور:

دکتر پهلوان

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در

رشته علوم قرآن و حدیث

آبان ۱۳۸۷

چکیده

چگونگی ایفای نقش رابطه در اصلاح و تربیت نفس انسان، در تحقیق حاضر بدین صورت مورد بررسی قرار گرفته که نظام تربیت نفس با توجه به مجموعه ای از عوامل که قرآن کریم در جهت تزکیه انسان بکار بسته، ترسیم شده است. رابطه نفس یک رکن نظام و رکن دیگر آن مجاهده با نفس است. هر یک از ارکان نظام دارای اجزاء (مراحل) می باشند. مراحل رابطه، مشارطه، مراقبه، محاسبه، معاتبه و معاقبه و مراحل مجاهده، تذکره، تجلیه، تخلیه و تحلیه می باشد، علاوه بر این با توجه به آنکه اجزاء این دو رکن دارای مراتب و درجاتی هستند، ذومراتب بودن ارکان و در نتیجه خود نظام تربیت نفس قابل نتیجه گیری است.

از آنجا که مشخصه های دیگر نظام ارتباط اجزاء آن برای دستیابی به هدف واحد است، هدف اصلی نظام تربیت نفس با توجه به آیات و روایات، قرب الی الله تعریف شده و رابطه ارکان نظام بصورت رابطه تک تک اجزاء هر رکن با اجزاء رکن دیگر مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. نقش رابطه در اصلاح و تربیت نفس، همچون ناظر و مراقبی است که از انحراف یا توقف نفس در مسیر تزکیه و تهذیب، جلوگیری می نماید.

۱	بخش اول: کلیات
۲	فصل اول: مشخصات تحقیق
۳	۱-۱- مقدمه
۵	۱-۲- ضرورت تحقیق
۶	۱-۳- طرح مسأله تحقیق
۷	۱-۴- سؤالات تحقیق
۷	۱-۵- فرضیات تحقیق
۸	۱-۶- پیشینه تحقیق
۹	۱-۷- روش تحقیق
۱۰	فصل دوم: تبیین مفاهیم
۱۱	۲-۱- مرابطه
۱۵	۲-۲- نفس
۱۵	۲-۲-۱. معنای لغوی
۱۷	۲-۲-۲. تعریف نفس
۱۷	- دیدگاه دانشمندان
۱۷	- نفس از دیدگاه قرآن
۲۵	۲-۳- نظام
۲۷	۲-۴- تربیت
۲۷	۲-۴-۱. معنای تربیت
۲۸	۲-۴-۲. مفاهیم مترادف تربیت
۲۸	۱- تزکیه
۳۱	۲- اصلاح
۳۴	۳- تطهیر
۳۷	۲-۵- مجاهده

- ۶۲ ۱-۱-۵-۱- معنای لغوی و اصطلاحی معاقبه
- ۶۲ ۱-۱-۵-۲- معاقبه در قرآن و احادیث
- ۶۲ الف - عقوبت در دنیا
- ۶۴ ب - عقوبت خطاها در آخرت
- ۶۶ ۱-۱-۵-۳- معاقبه نفس در آیات و روایات
- ۶۸ ۱-۱-۶- تنبه
- ۶۸ ۱-۱-۶-۱- بررسی معنای تنبه
- ۶۹ ۱-۱-۶-۲- روشهای حصول تنبه
- ۶۹ الف - تفکر
- ۶۹ ب - موعظه
- ۷۰ ج - تذکر
- ۷۲ ۱-۱-۶-۳- علل ایجاد غفلت
- ۷۴ ۱-۱-۶-۴- نتیجه گیری
- ۷۶ ۱-۲- رکن دوم: مجاهده با نفس
- ۷۶ ۱-۲-۱- تذکره، اولین مرحله مجاهده
- ۷۶ ۱-۱-۲-۱- معنای لغوی و اصطلاحی تذکره
- ۷۶ ۱-۲-۱-۲- بررسی تذکره در قرآن کریم
- ۷۶ - قرآن، ذکر است
- ۷۸ - انواع تذکره در قرآن
- ۷۸ الف - ذکر خداوند متعال
- ۸۰ ب- ذکر مرگ و آخرت
- ۸۴ ج- ذکر نعمتها و نعمتها
- ۸۴ ج-۱- یادآوری نعم الهی
- ۸۶ ج-۲- یادآوری نعمتها
- ۸۷ - نتیجه انواع تذکره: ذکر خداوند
- ۸۹ ۱-۲-۲- تجلیه، دومین مرحله مجاهده
- ۸۹ مصادیق تجلیه (نماز، زکات، روزه، حج)
- ۹۳ ۱-۲-۳- تخلیه و تجلیه، مرحله بعدی مجاهده
- ۹۴ ملازمه تخلیه و تجلیه

۹۵	ذکر مصادیق (ریا و اخلاص، کبر و تواضع)
۹۹	فصل دوم: اهداف نظام تربیت نفس
۱۰۱	۱-۲- اهداف فرعی
۱۰۱	الف - نتایج دنیوی
۱۰۱	ب - نتایج اخروی
۱۰۳	۲-۲- قرب، هدف نهایی
۱۰۶	فصل سوم: مراتب در نظام تربیت نفس
۱۰۸	۱-۳- مراتب تذکره
۱۱۰	۲-۳- مراتب تجلیه
۱۱۲	۳-۳- مراتب تخلیه و تحلیه
۱۱۴	فصل چهارم: رابطه ارکان نظام تربیت نفس
۱۱۵	۱-۴- رابطه مراحل مجاهده
۱۱۵	۱-۱-۴- رابطه تخلیه و تحلیه و تجلیه
۱۱۷	۲-۱-۴- رابطه تذکره با تجلیه، تخلیه و تحلیه
۱۱۹	۲-۴- رابطه مجاهده و مرابطه
۱۲۰	۱-۲-۴- رابطه مراحل مرابطه و تجلیه
۱۲۲	۲-۲-۴- رابطه مرابطه و دیگر مراحل مجاهده
۱۲۳	۳-۲-۴- مراتب در مرابطه نفس
۱۲۵	نتیجه گیری
۱۲۶	پیشنهادهاى تحقیق
۱۲۷	منابع و مأخذ

بخش اول: کلیات

فصل اول: مشخصات تحقیق

فصل دوم: تبیین مفاهیم

فصل اول:

مشخصات تحقیق

دین مبین اسلام مملو از دستورات و احکامی است که به منظور رشد و کرامت انسان وضع شده است. کتاب آسمانی آن یعنی قرآن کریم نیز دربردارنده اوامر و نواهی متعددی است که اگر بطور صحیح و دقیق بکار گرفته شود، سعادت جامعه بشری را چه از لحاظ مادی و چه از لحاظ معنوی تأمین خواهد کرد.

اما بطور خاص برای تربیت و تزکیه نفس که سعادت انسان در گرو آن است و مهمترین هدف بعثت انبیاء(ع) به شمار می رود روشهای گوناگونی در قرآن کریم دیده می شود که با جستجو و بررسی بیشتر در این زمینه و دسته بندی عوامل تربیتی یافت شده در آیات قرآن و نیز در روایات معصومین(ع) نظامی پیش روی انسان ترسیم می شود که بیش از این مشخصاً مورد مطالعه و کنکاش قرار نگرفته است؛ نظامی منسجم و پویا، که اجزاء آن علاوه بر نقش آفرینی منفرد در جهت رسیدن به هدف والای نظام که همان سعادت حقیقی آدمی و قرب پروردگار است، بایکدیگر نیز بطور متقابل و تنگاتنگ در ارتباطند و استحکام یکدیگر را موجب می شوند.

نظام تربیت نفس دارای دو رکن اصلی مرابطه و مجاهده است که در این تحقیق علاوه بر اینکه مراحل زیر مجموعه این دو مبحث با استناد دقیق به آیات قرآن کریم و روایات معصومین(ع) بیان شده که از خصوصیات تحقیق حاضر است و در منابع مشابه چندان به چشم نمی خورد، ارتباط متقابل تک تک این مراحل نیز دقیقاً مورد بحث و بررسی قرار گرفته که در هیچ منبع اخلاقی و تربیتی، بطور مشخص و دسته بندی شده مشاهده نمی شود.

در خصوص منابع مورد استفاده باید گفت همانطور که انتظار می رود چنین پژوهشی با توجه به تنوع مباحث موجود در آن نیازمند استفاده گسترده از منابع متعددی بوده است که به هر نحو با مباحث مذکور در ارتباطند. مطلب لازم به ذکر این است که هرچند بنای تحقیق استفاده از تفاسیر و کتب اخلاقی اصلی و دست اول بوده، اما با توجه به تازگی و نو بودن برخی مباحث ناگزیر ارجاعاتی به منابع مؤخر اما معتبر نیز صورت گرفته است. در ترجمه آیات از ترجمه آیت الله مکارم شیرازی استفاده گردیده که با اذعان متخصصین این فن، علاوه بر صحت و دقت، این ویژگی را داراست که صرفاً یک ترجمه تحت اللفظی نیست، بلکه مبتنی بر تفسیر می باشد.

همانطور که گفته شد، در نوشتار پیش رو سعی بر آن بوده است که ارکان نظام و مراحل آنها تا حد امکان بطور کامل و البته در حد گنجایش پایان نامه کارشناسی ارشد، با توجه به مصادیقی از تذکره‌های قرآن و نیز اوامر و نواهی مذکور در آن استخراج شود و ربط و پیوند هر مؤلفه با دیگر

مؤلفات نظام تبیین گردد، که البته لازم به ذکر است با توجه به گستردگی و تعدد عوامل تربیتی قرآن کریم، هنوز جای تحقیق و بررسی وسیعتر و دقیقتر وجود دارد.

۱-۲- ضرورت تحقیق

سعادت آدمی در گرو تربیت و اصلاح نفس است و با توجه به فرموده قرآن کریم: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا* وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا»^۱ و «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»^۲ ضرورت بررسی دقیق و موشکافانه این عمل، نیاز به توضیح دیگری ندارد. اما ترسیم نظامی منسجم و استخراج مشخصات آن در زمینه این مبحث مهم تربیتی، موجب جامعیت بحث و احاطه کلی و همه جانبه و یافتن مؤلفه هایی خواهد گردید که تا کنون کمتر مورد توجه و بررسی قرار گرفته است.

به علاوه برای انجام تمام اموری که بدین منظور بوسیله آیات قرآن و احکام و نواهی شرع مقدس بیان شده، به گونه ای که بطور صحیح در جهت رشد و تعالی معنوی نفس بکار گرفته شود، به مراحل رابطه نیاز است، نظارتی که سبب می گردد تزکیه و تهذیب نفس دستخوش رکود و انحراف نشود.

بنابراین در نظام تربیت نفس که شامل یادآوریهای غفلت زدا و اوامر و نواهی الهی است، نقش «مربطه» و اهمیت آن نسبت به دیگر مؤلفه ها برجسته تر و پررنگتر است. همچنین توضیح ارتباط بین اجزای نظام یعنی رابطه مجاهده نفس با مربوطه که در این پژوهش مد نظر است، از اموری است که با توجه به پیشینه تحقیق حاضر ضروری به نظر می رسد.

۱ - الشمس، ۱۰ و ۹. ترجمه: که هر کس نفس خود را پاک و تزکیه کرده، رستگار شده * و آن کس که نفس خویش را با معصیت و گناه آلوده ساخته، نومید و محروم گشته است!

۲ - و کسی است که در میان جمعیت درس نخوانده رسولی از خودشان برانگیخت که آیاتش را بر آنها می خواند و آنها را تزکیه می کند و به آنان کتاب (قرآن) و حکمت می آموزد هر چند پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند!

۱-۳- طرح مسأله

آیات قرآن کریم بیانگر اهداف آفرینش و همچنین خلقت انسان است و در میان این اهداف قرب و رضایت خداوند و رسیدن به کمال معنوی که در زندگی آخرتی تجلی تام می یابد، از مهمترین اهداف خلقت انسان است و این امر جز با «عبودیت» و بندگی در پیشگاه خداوند متعال میسر نمی شود. از این رو توجه به ابعاد، مراحل و کیفیت سلوک سالک از اموری است که در این حوزه دغدغه عالمان و عارفان بالله را به همراه داشته است، ولی اینکه امور در یک نظام قابل تصور باشد امری است که نیازمند پژوهش مستقلی است تا علاوه بر شناخت و آگاهی از «مربطه» و اجزاء تشکیل دهنده آن بتوان به رابطه آن با امور دیگری را در این تحقیق مد نظر است، نظیر «مجاهده» و ابعاد متنوع آن پرداخت و آن را - چنانکه ذکر شد - در قالب یک «نظام تربیت نفس» ارائه داد.